

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ, Ἀθῆναι

ΤΟ «ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ» ΚΑΙ Ο ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

δείκνυμεν ὅτι ἔστι τὰ εἶδη...
(Ἀριστ. *Μετὰ τὰ Φυσ.* Α 9, 990b 9)

1. Ὁ Πλούταρχος ἀπολογητὴς τοῦ Σωκράτη.

1.1. Στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ W. D. Ross, ἐκδότης μιᾶς συλλογῆς ἀποσπασμάτων τοῦ Σταγίριτη¹, ἔχει πρῶτο στὴ σειρά συμπεριλάβει ἓνα χωρίο ἀπὸ τὰ *Ἠθικά* τοῦ Πλουτάρχου. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀποδίδεται ὁμόφωνα σχεδὸν ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς στὸν παραπάνω διάλογο τοῦ φιλοσόφου καί, σὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ θέση, ἔχει καταχωρισθῇ στὶς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῆς συλλογῆς τοῦ V. Rose², ἐνῶ δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς συλλογές τοῦ Walzer³ καὶ τοῦ Heitz⁴. Παραθέτομε στὴ συνέχεια τὸ κείμενο ποὺ προαναφέραμε συνοδευόμενο ἀπὸ μερικοὺς στίχους ποὺ τὸ πλαισιώνουν στὰ *Ἠθικά* τοῦ Πλουτάρχου, οἱ ὁποῖοι μολονότι δὲ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν ἀριστοτελικὸν διάλογο, κρίνονται χρήσιμοι γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ ὅλου ἀποσπάσματος:

Ἐν οἷς δὲ κομιδῇ διαγελᾶ καὶ φλανρίζει τὸν Σωκράτην ζητοῦντα τί ἄνθρωπός ἐστι καὶ νεανιευόμενον, ὥς φησιν, ὅτι μὴδὲ αὐτὸς αὐτὸν εἰδείη, δῆλος μὲν ἐστὶν αὐτὸς οὐδέποτε πρὸς τούτῳ γενόμενος. ὁ δὲ Ἡράκλειτος ὥς μέγα τι καὶ σεμνὸν διαπεπραγμένος, ἐδιζησάμην, φησὶν, ἐμεωντόν, καὶ τῶν ἐν Δελφοῖς γραμμάτων θειότατον ἐδόκει τὸ «γνῶθι σαυτόν», ὃ δὴ καὶ Σωκράτει (τῆς) ἀπορίας καὶ ζητήσεως ταύτης ἀρχὴν ἐνέδωκεν, ὥς Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς εἶρηκε· Κωλώτῃ δὲ γελοῖον δοκεῖ. [Πλούταρχος, *Ἠθικά* (*Πρὸς Κωλώτην* 20) 118 c]⁵.

1. *Aristotelis, Fragmenta Selecta*, Oxford, 1965 (α' ἐκδ. 1955).

2. V. Rose, *Aristotelis quae ferebantur dialogorum fragmenta*, Berlin (Reimer), 1870; Leipzig (Teubner), 1886.

3. R. Walzer, *Aristotelis dialogorum fragmenta*, Firenze, 1934.

4. Aem. Heitz, *Fragmenta Aristotelis*. Collegit, disposuit, illustravit Aem. Heitz, Paris (Didot), 1869.

5. Στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀριστοτέλους οἱ ἐκδότες κατατάσσουν μόνο τὸ ὑπογραμμισμένο μέρος τοῦ κειμένου.

1.2. Τὸ ἀπόσπασμα συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν πολεμικὴ πού ὁ Πλούταρχος ἀσκεῖ ἐναντίον τοῦ ἐπικούρειου φιλοσόφου Κωλώτη. Ὁ τελευταῖος σάρκαζε τὸ Σωκράτη, ἐπειδὴ δὲν ἤξερε, ἀλλὰ προσπαθοῦσε νὰ μάθῃ τί εἶναι ὁ ἴδιος. Μὲ τὴ σειρά του ὁ Πλούταρχος καταλογίζει στὸν Κωλώτη παντελῆ ἄγνοια τοῦ ὅλου προβλήματος. Γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ μάλιστα τὴ δυσκολία καί, προπάντων, τὴ σημασία τῆς αὐτογνωσίας. ἐπικαλεῖται τὴν αὐθεντία τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ δελφικοῦ Μαντείου: Ὁ Ἡράκλειτος μᾶς γνωστοποιεῖ ὅτι ἀναζήτησε τὸν ἑαυτό του, καὶ μάλιστα ὑπερηφανεύεται γι' αὐτό, σὰν νὰ πέτυχε κάποιο σπουδαῖο κατόρθωμα. Στὸ δελφικὸ Μαντεῖο ἐξ ἄλλου ὑπῆρχαν χαραγμένα διάφορα «γράμματα» (ἐπιγραφές), ἀπὸ τὰ ὅποια «θειότατον» ἐθεωρεῖτο τὸ «γνῶθι σαυτόν». Τὸ τελευταῖο ἀκριβῶς ἀποτέλεσε γιὰ τὸ Σωκράτη ἀφερηρία τῆς «ἀπορίας» καὶ τῆς «ζητήσεως» ἀναφορικὰ μὲ τὴν αὐτογνωσία. Καὶ προσθέτει ὁ Πλούταρχος: τὴ σχετικὴ πληροφορία μᾶς τὴ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς πλατωνικοῖς.

1.3. Ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ «γνῶθι σαυτόν», ἡ θέση τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ παραγγέλματος στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καί, κυρίως, ἡ σχέση τοῦ Σωκράτη μὲ τὰ δελφικὰ «μηνύματα» δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Εἶναι θέματα πού ἐξετάσαμε σὲ παλαιότερο ἄρθρο μας, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε γαλλικὰ στὸν τόμο 4 (1974) τῆς «Φιλοσοφίας» (σσ. 155-176). Αὐτὴ τὴ φορά τὸ ἐνδιαφέρον μᾶς θὰ στραφῇ στὰ φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα πού τὸ κείμενο αὐτὸ δημιουργεῖ σχετικά μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μόνο. Εἰδικώτερα θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀπαντήσω μὲ στὰ παρακάτω ἐρωτήματα:

- 1.3.1. Ποιὰ συγκεκριμένα κείμενα μπορεῖ νὰ ἀποτέλεσαν τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας αὐτῆς γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν δελφικῶν «γραμμάτων» στὸ Σωκράτη;
- 1.3.2. Ἀνήκει πραγματικὰ στὸν Ἀριστοτέλη ἡ πατρότητα τῆς παραπάνω πληροφορίας; Καὶ ὥς ποιο σημεῖο μιὰ καταφατικὴ ἀπάντηση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐξέλιξη τῆς σκέψης τοῦ Σταγίριτη;
- 1.3.3. Τί νὰ σημαίνει ἄραγε ἡ φράση: ἐν τοῖς πλατωνικοῖς;

2. Ἀναζητώντας τὶς πηγές.

2.1. Ἡ πηγὴ τοῦ κειμένου πού ὀφείλομε στὸν Πλούταρχο πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ ζητηθῇ στὸν πλατωνικὸ *Φαῖδρος* ἢ στὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφῶντος. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα ὁ Σωκράτης τονίζει κατηγορηματικὰ στὸ συνομιλητὴ του ὅτι, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του κατὰ τὸ *Δελφικὸν γράμμα*, θεωρεῖ γελοῖο νὰ καταπιάνεται μὲ θέματα ξένα πρὸς τὰ πραγματικά του διαφέροντα, νὰ ἐρευνᾷ λ.χ. ἂν οἱ διηγήσεις

γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς δαίμονες ἀνταποκρίνονται ἢ ὄχι στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἐξομολόγηση μάλιστα συμπληρώνεται μὲ μιὰ πολὺ σημαντικὴ προσθήκη : ὅθεν δὴ χαίρειν ἐάσας ταῦτα (...), σκοπῶ οὐ ταῦτα ἀλλ' ἐμαυτόν⁶. Ἡ ρητὴ δήλωση τοῦ Σωκράτη ὅτι ἐρευνώντας τὸν ἑαυτό του συμμορφώνεται οὐσιαστικὰ μὲ τὸ δελφικὸ παράγγελμα, δὲν ἀποτελεῖ ἄραγε ἀκλόνητο ἐπιχείρημα γιὰ ὅσους ζητοῦν τὴν πηγὴ τοῦ κειμένου μας στὸ πιὸ πάνω χωρίο τοῦ *Φαίδρου*;

2.2. Τὸ ἴδιο σαφές, ἂν καὶ λιγώτερο ἄμεση, φαίνεται ἡ μαρτυρία τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* τοῦ Ξενοφῶντος : εἶπέ μοι, (...) ὦ Εὐθύδημε· εἰς Δελφούς δὲ ἤδη πώποτε ἀφίκου; Καὶ δὲ γὰρ νῆ Δί', ἔφη. Κατέμαθες οὖν πρὸς τῷ ναῷ που γεγραμμένον τὸ Γνῶθι σαυτὸν; Ἐγώ γε. Πότερον οὖν οὐδέν σοι τοῦ γράμματος ἐμέλησεν ἢ προσέσχεες τε καὶ ἐπεχείρησας σαυτὸν ἐπισκοπεῖν ὅστις εἴης; κτλ.⁷. Ὁ Σωκράτης ἐξαίρει ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ «γνῶθι σαυτὸν», ἀλλὰ δὲ μᾶς πληροφορεῖ ἂν ὁ ἴδιος ἐφαρμόζη τὸ περιεχόμενό του. Ὅπως δὴποτε ὁ Εὐθύδημος δηλώνει ὅτι ἀπὸ τὸ Σωκράτη περιμένει νὰ μάθῃ πῶς μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ ὁ τελευταῖος δείχνει νὰ θεωρῇ πολὺ φυσικὸ τὸ χαρακτηρισμό του ὡς εἰδικοῦ στὴν προκειμένη περίπτωσι⁸. Καὶ γιὰ νὰ ἔρθωμε στοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὁ Taylor δέχεται ἀνεπιφύλακτα ὡς πηγὴ τοῦ ἀποσπάσματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ τὸ πιὸ πάνω χωρίο τοῦ *Φαίδρου*⁹. Ὅσο γιὰ τὸ Maier, αὐτὸς υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Taylor ἀλλὰ μὲ μιὰ μικρὴ τροποποίηση : κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ εἶχε ὑπόψη του τὸ κείμενο τοῦ Ξενοφῶντος, πού καὶ αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του στηρίζεται οὐσιαστικὰ στὴ μαρτυρία τοῦ *Φαίδρου* καὶ τὴν ἐπαναλαμβάνει παραλλαγμένη¹⁰. Στὰ παραπάνω δύο κείμενα θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσωμε καὶ ἓνα τρίτο, πού προέρχεται ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ *Ἀλκιβιάδη*¹¹.

2.3. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἀπὸ καθαρὰ σωκρατικὴ ἄποψη τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου δὲν παρουσιάζει, φαινομενικὰ τουλάχιστο, ἰδιαίτερη σημασία, γιατί συμφωνεῖ τόσο πολὺ μὲ τὸ χωρίο τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* καὶ κυρίως τοῦ *Φαίδρου*, ὥστε οὐσιαστικὰ δὲ μᾶς μαθαίνει γιὰ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο κάτι τὸ καινούργιο. «Ὅ,τι μᾶς μένει νὰ κάνωμε — παρατηρεῖ ὁ V. de Magalhães-Vilhena — εἶναι νὰ δείξωμε ὅτι αὕτὴ ἡ πληροφορία (...) συμφωνεῖ μὲ ὅσα μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσῃ στοὺς πλατωνικοὺς δια-

6. 229e-230a.

7. IV, 2, 24 καὶ ἐξ.

8. Ὁ.π., 30-31.

9. A. E. Taylor, *Varia Socratica*, Oxford 1911, σ. 65.

10. H. Maier, *Sokrates. Seine Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen 1913, σσ. 82-83, 85.

11. 124b, 129a.

λόγους καὶ ὅτι δὲν προσθέτει τίποτα σὲ ὅσα γνωρίζομε ἀπὸ αὐτοῦς γιὰ τὸ Σωκράτη»¹².

2.4. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀπλᾶ. Στὸ χωρίο τοῦ *Φαῖδρου* ὁ Σωκράτης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του ἀκολουθώντας τὸ δελφικὸ παράγγελμα, δὲν ἰσχυρίζεται ὅμως ὅτι αὐτὸ ὑπῆρξε γιὰ τὸν ἴδιο ἢ ἀπαρχὴ τὴν ἀναζήτησιν τῆς αὐτογνωσίας. Τὸ χωρίο τοῦ *Φαῖδρου*, μὲ ἄλλα λόγια, δὲν ἀποκλείει ρητὰ τὴν ὑπόθεσιν νὰ ἐπιδιδόταν ὁ Σωκράτης τὴν αὐτογνωσία πρὶν δεχθῇ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ «δελφικοῦ γράμματος» καὶ νὰ συνέχισε μὲ πολλαπλάσιο ζῆλο τὴν προσπάθειά του, ὅταν ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζῃ τὴ θεϊκὴ ἐντολή. Ἀντίθετα, τὴν ἀριστοτελικὴ μαρτυρία ποὺ ὀφείλομε στὸν Πλούταρχο, ἢ διαβεβαίωση εἶναι κατηγορηματικὴ. Ἄν σχετικὰ μὲ τὴν αὐτογνωσία ὑπάρχῃ κάτι, ποὺ τῆς ἀπορίας καὶ ζητήσεως (...) ἀρχὴν ἐνέδωκεν στὸ Σωκράτη, αὐτὸ εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὸ «γνῶθι σαυτὸν». Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος δὲ συμμορφώνεται ἀπλῶς σὲ κάποιο δελφικὸ «μῆνυμα», ἀλλὰ, χάρις αὐτό, μεταβάλλει οὐσιαστικὰ τὸ φιλοσοφικὸ του προσανατολισμό, πραγματοποιεῖ δηλαδὴ ἓνα εἶδος πνευματικῆς μεταστροφῆς¹³.

2.5. Ρητὴ μνεῖα παρόμοιας μεταστροφῆς — καὶ μάλιστα μὲ πρωταγωνιστὴ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρόσωπο — βρίσκουμε στὴν πλατωνικὴ *Ἀπολογία*. Ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντησις τῆς Πυθίας στὴν ἐρώτησιν τοῦ Χαιρεφῶντος ἂν ὑπάρχῃ ἢ ὄχι ἄνθρωπος σοφώτερος ἀπὸ τὸ Σωκράτη, προκάλεσε ἀπορία στὸ διδάσκαλο τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν παρώθησε σὲ ἀλλεπάλληλες ἄκαρπες ἀναζητήσεις, τὸ συμπέρασμα τῶν ὁποίων ἦταν τὸ ἀκόλουθο: πραγματικὰ σοφὸς εἶναι μόνο αὐτὸς ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν προσωπικὴ του ἄγνοια¹⁴. Ὑπεραπλουστεύοντας τὰ πράγματα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸ *Φαῖδρο* γίνεται λόγος γιὰ τὸ «γνῶθι σαυτὸν» χωρὶς ἀπερίφραστη διαβεβαίωση γιὰ μεταστροφή τοῦ Σωκράτη, ἐνῶ στὴν *Ἀπολογία* ἔχομε ρητὴ μνεῖα μεταστροφῆς χωρὶς ἄμεση ἀναφορὰ στὸ «γνῶθι σαυτὸν». Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα παρουσιάζουν ἐξῶφθαλμη συμπληρωματικότητα, γιατί τὸ καθένα περιέχει τὸ ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα («γνῶθι σαυτὸν»-μεταστροφή τοῦ Σωκράτη), ποὺ συνυπάρχουν στὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου καὶ μάλιστα συνδέονται μεταξὺ τους μὲ αἰτιώδη σχέση. Δὲ θὰ ἦταν ἐπομένως ἀβάσιμη ἢ ὑπόθεσις πὼς τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ *Περὶ Φιλοσοφίας* διαλόγου προέρχεται ἀπὸ τὴ συγχώνευση, ἀπὸ τὴ «σύντηξιν» τῶν παραπάνω δύο πλατωνικῶν κειμένων¹⁵: ἐνῶ θεματικὰ εἶναι ἐνσωματωμένο στὴ μαρτυρία τοῦ

12. V. de Magalhães-Vilhena, *Le problème de Socrate*, Paris 1952, σ. 293.

13. Βλ. σχετ. Th. Deman, *Le témoignage d'Aristote sur Socrate*, Paris 1942, σ. 45.

14. 20e καὶ ἐξ.

15. Τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ «σύγχυση» διατυπώνει ὁ Th. Deman, ὁ.π., ἀλλὰ

Φαίδρου καὶ ἀποτελεῖ ὀργανικὴ τῆς προέκτασης, παρουσιάζει ταυτόχρονα ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τοῦ χωρίου τῆς Ἀπολογίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντιπαράθεσή του μὲ τὸ τελευταῖο.

Ἀριστοτ. *Περὶ Φιλοσοφίας*, fr. 1
(Πλούτ., *Πρὸς Κωλώτην* 20)

Πλάτωνος Ἀπολογία Σωκράτους 24b

.....δ δὴ καὶ Σωκράτει
ἀπορίας καὶ ζητήσεως ταύτης
<τὴν> ἀρχὴν ἐνέδωκε.

Καὶ πολλὴν μὲν χρόνον ἡ πόρον
τίποτε λέγει· ἔπειτα μόλις
πάνυ ἐπὶ ζήτησιν αὐτοῦ τοιαύτην
τινὰ ἐτραπόμην.

Βλέπουμε ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις γίνεται λόγος γιὰ τὸ πνευματικὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο εἶχε περιέλθει ὁ Σωκράτης (ἡπόρουν-ἀπορίας) καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα (ζήτησιν-ζητήσεως), τῆς ὁποίας αὐτὸ ἀποτέλεσε ἀφετηρία (ἐτραπόμην-<τὴν> ἀρχὴν ἐνέδωκε). Ἡ αὐστηρὴ λεξιλογικὴ καὶ νοηματικὴ ἀντιστοιχία στὸ processus τῆς μεταστροφῆς ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ πρῶτο ἀποσπασμα τοῦ *Περὶ Φιλοσοφίας* διαλόγου προέρχεται ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῶν δύο πλατωνικῶν χωρίων ποὺ προαναφέραμε.

3. Ἐνα μαθητὴς μὲ ὑπερβολικὸ ζήλο.

3.1. Προκύπτει ὅμως ἓνα δεύτερο ἐρώτημα : ἡ συγχώνευση τῶν κειμένων τὴν ὁποία δείξαμε, σὲ ποιὸν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ; Κατὰ πόσο εἶναι ἔγκυρη ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ τὸ χωρίο ἀπὸ τὰ Ἠθικὰ ἐκφράζει ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ περιέχονταν πραγματικὰ στὸ χαμένο τοῦ διαλόγου *Περὶ Φιλοσοφίας* ; — Αὐτὸ ποὺ μοιάζει νὰ μὴν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση εἶναι ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου, ἐφόσον ἀποδίδει μιὰ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ἀποδίδει, ἂν ὄχι περιληπτικὰ, τουλάχιστον ἀποσπασματικά. Εἶναι εὐλόγο νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὸ χαμένο διάλογο ἡ μνεῖα ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ θέματος ὅπως ὁ προανατολισμὸς τοῦ Σωκράτη στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία διαμέσου τῆς αὐτογνωσίας δὲ θὰ περιοριζόταν στοὺς ἐλάχιστους στίχους ποὺ ὁ Πλούταρχος ἀφίερωσε σ' αὐτό. Δὲ θὰ ἦταν μάλιστα ὑπερβολικὸ νὰ ὑποθέσωμε πὼς ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο θὰ καταλάμβανε τόση περίπου ἑκταση, ὅση καὶ ἡ ἀφήγηση τῆς πλατωνικῆς Ἀπολογίας σχετικὰ μὲ τὸ χρησμὸ τῶν Δελφῶν καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του. Ὅπως καὶ νὰ

δὲν τὴ θεμελιώνει μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ τοῦ χωρίου τῆς Ἀπολογίας καὶ τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο.

ἔχη τὸ πρᾶγμα, θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσωμε τὶς παρακάτω ὑποθέσεις:

- 3.1.1. Ὁ Πλούταρχος διέσωσε ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλους ἓνα μόνο ἀπόσπασμα, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀπέδωσε πιστὰ τὸ πνεῦμα, διατηρώντας ταυτόχρονα ὠρισμένες χαρακτηριστικὲς λέξεις τοῦ πρωτοτύπου.
- 3.1.2. Ὁ Πλούταρχος περιωρίσθηκε στὴν ἀποσπασματικὴ ἀπόδοση τοῦ πρωτότυπου κειμένου, χρησιμοποιώντας λεξιλόγιο δικό του καὶ ὄχι τοῦ Ἀριστοτέλους.
- 3.1.3. Ἀφοῦ διάβασε κάποιο ἀριστοτελικὸ κείμενο σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν Δελφῶν στὸ Σωκράτη, ὁ Πλούταρχος τὸ παραποίησε καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενό του, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἐπιχείρημα χρήσιμο στὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Κωλώτη.
- 3.1.4. Ὁ Πλούταρχος δὲ διάβασε ποτὲ στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους κάτι ποὺ νὰ ἀναφέρεται στὴ σχέση τῶν Δελφῶν μὲ τὸ Σωκράτη· προσπαθώντας ὅμως νὰ κάνῃ ἀποτελεσματικώτερη τὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Κωλώτη, δημιούργησε μιὰ πλαστὴ μαρτυρία καὶ τὴν ἀπέδωσε στὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ νὰ τὴν παρουσιάσῃ περισσότερο ἔγκυρη.

3.2. Γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐκτεθοῦν στὴ συνέχεια, βρίσκομε πολὺ λογικὸ νὰ ἀποκλείσωμε τὶς τελευταῖες δύο ὑποθέσεις καὶ νὰ υἱοθετήσωμε τὶς ὑπόλοιπες δύο, ἰδιαίτερα τὴν πρώτη¹⁶. Κατὰ τὸ W. Jaeger, τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου καὶ τὰ ἄλλα δύο ποὺ ἔρχονται ἀμέσως μετὰ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ W. D. Ross, ἀπαρτίζουν μιὰ νοηματικὴ ἐνότητα. Καὶ τὰ τρία ἔχουν σχέση μὲ τὴ σημασία ποὺ ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Περὶ Φιλοσοφίας* ἀπέδιδε στοὺς Δελφούς, προσπαθώντας νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴ θεωρία του γιὰ τὴν «ἀνακύκληση» τῶν αἰώνιων ἀληθειῶν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ ἴδιες ἀλήθειες δὲν ἐμφανίζονται στοὺς ἀνθρώπους μιὰ μόνο ἢ δύο φορές, ἀλλὰ ἐπανέρχονται «στὸ διηνεκὲς τοῦ χρόνου». Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ περίπτωσις τοῦ Σωκράτη, ποὺ στράφηκε στὴ φιλοσοφία παρακινημένος ἀπὸ τὸ δελφικὸ «γνῶθι σαυτόν»¹⁷. Ἡ μεταστροφὴ τοῦ Σωκράτη, ἐπομένως, προσφέρει στὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους ἓνα πολύτιμο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, γιὰτὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ Πλάτωνος ἐμφανίζεται νὰ υἱοθετῇ καὶ νὰ ἀνανεώσῃ τὸ περιεχόμενον ἑνὸς ρητοῦ, ποὺ δὲ διατυπώθηκε πρόσφατα οὔτε ἀνήκει στὸν πρῶτο τυχόντα, ἀλλὰ παρουσιάζει ὑπερχρονικὸ κύρος, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀπόλλωνα.

3.3. Δὲ θὰ ἐξετάσωμε κατὰ πόσο ἡ ἄποψη τοῦ Jaeger εἶναι ἢ ὄχι ὀρθή. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσις ποὺ δὲ θὰ ἦταν, ὁ Σωκράτης θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐμφανίζεται, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμόφωνη μαρτυρία τῶν πηγῶν, συνεχιστὴς καὶ θιασώτης τοῦ δελφικοῦ πνεύματος. Ἐδῶ ἐγγίζομε ἴσως τὸ κέντρο τοῦ

16. Βλ. 4.1, 4.2, 4.3, 5.1.4.

17. W. Jaeger, *Aristoteles*, Berlin, 1923, σσ. 131-132 καὶ 132, σημ. 2.

προβλήματος. Θὰ ἦταν λάθος νὰ πιστέψωμε ὅτι τὰ «δελφικὰ μηνύματα» παρουσιάζουν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Ὁ Σταγίριτης πρέπει νὰ τοὺς ἀπέδιδε βαθύτερη σημασία, πὺ συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας του. Ἄν τὸ «γνῶθι σαυτὸν» εἶναι θεϊκὴ ἐντολή, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν προέλευσή του. Ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ μοίρα του. Πραγματικά, ἡ αὐτογνωσία ἔχει ὡς ἀντικείμενο μιὰ μόνο πλευρὰ—τὴν περισσότερο θεϊκὴ—τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης: τὴν ψυχὴ. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ νέου Ἀριστοτέλους ὅ,τι κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἄνθρωπος, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ σῶμα του ἀλλὰ ἡ ψυχὴ του. Τὴν ἄποψη αὕτῃ ὁ Πλάτων τὴν εἶχε μὲ ἀπαράμιλλη ἐνάργεια ἐξάρει στὸν Ἀλκιβιάδῃ: ΣΩ. Τοῦτ' ἄρ' ἦν ὁ καὶ ὀλίγω ἔμπροσθεν εἶπομεν ὅτι Σωκράτης Ἀλκιβιάδῃ διαλέγεται λόγῳ χρώμενος οὐ πρὸς τὸ σὸν πρόσωπον ὡς ἔοικεν, ἀλλὰ πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδην ποιούμενος τοὺς λόγους· τοῦτο δὲ ἔστιν ἡ ψυχὴ. ΑΛ. Ἐμοιγε δοκεῖ. ΣΩ. Ψυχὴν ἄρα ἡμᾶς κελεύει γνωρίσαι ὁ ἐπιτάττων γνῶναι ἑαυτόν. ΑΛ. Ἐοικεν¹⁸. Ὁ νέος Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ μάλιστα πλειοδοτεῖ σὲ σύγκριση μὲ τὸ διδάσκαλό του. Ὅχι μόνο ὑποτιμᾷ τὸ σῶμα, δοκιμάζοντας γι' αὐτὸ ἀληθινὸ ἀποτροπιασμό¹⁹ (κάτι πὺ ὁ συγγραφέας τοῦ *Χαρμίδῃ* καὶ τοῦ *Συμποσίου* θὰ ἔβρισκε ὑπερβολικὸ), ἀλλὰ καὶ ἀποφαίνεται πὺς ἡ ψυχὴ εἶναι ἰδέα²⁰, πρᾶγμα πὺ ὁ διδάσκαλός του εἶχε ἀποφύγει νὰ ἰσχυρισθῇ. Ἐτσι καταλαβαίνομε ἴσως γιὰτὶ ὁ νέος Ἀριστοτέλης, ὁ γεμάτος ὑπερβολικὸ πλατωνικὸ ζῆλο, ἀπέδωσε ἰδιαίτερη σημασία στὸ «γνῶθι σαυτὸν». Στὸ θεϊκὸ αὐτὸ κέλευσμα μὲ τὸ ἐκδηλο ἠθικο-φρονηματιστικὸ περιεχόμενο πρέπει νὰ ἔβρισκε μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπερέχει τοῦ σώματος καὶ διακαθορίζει τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ἦταν εὐλογο, ἐπομένως, νὰ τοῦ ἀναγνωρίση ρητὰ ἓνα ρόλο τόσο σημαντικὸ στὴ φιλοσοφικὴ σταδιοδρομία τοῦ Σωκράτη.

3.4. Μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς, δὲ θὰ θεωρούσαμε ἀβάσιμη τὴν ὑπόθεση πὺς ἡ «σύντηξη» τοῦ χωρίου τοῦ *Φαίδρου* καὶ τοῦ χωρίου τῆς *Ἀπο-*

18. 130e. Τὴν τέτοια θεώρηση τῆς αὐτογνωσίας στὸ πλαίσιο τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης τὴν ὀφείλουμε σὲ ὑπόδειξη τοῦ φίλου κ. Joël Duhot, διδάκτορα φιλοσοφίας τῆς Σορβόννης.

19. Boeth. *Consol.* 3.8 : «Quod si, ut Aristoteles ait, lyncei oculis homines uterentur, ut eorum visus obstantia penetraret, nonne introspectis visceribus illud Alcibiadis superficie pulcherrimum corpus turpissimum videretur». Βλ. καὶ Ἰάμβλ. *Προτρ.* 8 (= W.D. Ross, ὁ.π., *Προτρεπτικός*, fr. 10a) καὶ P.-M. Schuhl, *Le thème de lyncée et l'anatomie*, στὸ *L'imagination et le merveilleux* (νεώτ. ἐκδ.), Paris 1969, σσ. 107 καὶ ἐξ.

20. Σμπλικ., *Περὶ ψυχῆς* : καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῷ *Εὐδήμῳ* τῷ περὶ ψυχῆς αὐτῷ γεγραμμένῳ διαλόγῳ εἰδός τι ἀποφαίνεται τὴν ψυχὴν εἶναι (= W. D. Ross, ὁ.π., *Εὐδημος ἢ περὶ ψυχῆς*, fr. 8).

λογίας δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη. Ἐνας φιλοσοφικὸς διάλογος δὲν ἀποβλέπει στὴν ἔκθεση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε κάθε λόγο νὰ παρουσιάσῃ τὸ Σωκράτη θιασώτη καὶ φορέα τῆς αἰώνιας δελφικῆς ἀλήθειας, ὁ χρησμὸς ποὺ εἶχε δοθῇ στὸ Χαιρεφῶντα δὲν τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα χρήσιμος, γιατί δὲν εἶχε τὸ χαρακτήρα μιᾶς καθολικῆς καὶ ὑπερχρονικῆς ἀλήθειας. Ἡ ρητὴ διαβεβαίωση τῆς Ἀπολογίας γιὰ τὴ δελφικὴ ἐπίδραση στὸ Σωκράτη ἔπρεπε νὰ συνδυασθῇ μὲ τὸ «γνῶθι σαυτόν», ἡ φιλοσοφικὴ ἐμβέλεια τοῦ ὁποίου ἦταν πολυδιάστατη καὶ ἀναμφισβήτητη. Ἄν ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάσθηκε κάπως ἐλεύθερα τὶς πηγές του, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι πρόδωσε τὸ πνεῦμα τους. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Ἀλκιβιάδου, τοῦ Φαίδρου καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων γιὰ τὴ σημασία ποὺ ὁ Σωκράτης ἀπέδιδε στὸ δελφικὸ «γράμμα», ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πρέπει νὰ θεωροῦσε ἀνεπίτρεπτη μιὰ κάποια προσαρμογὴ τῶν πηγῶν του στὴ σκοπιμότητα τῆς φιλοσοφικῆς του ἐπιχειρηματολογίας. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ διαβεβαίωση τῆς Πυθίας ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος σοφώτερος ἀπὸ τὸ Σωκράτη ὠδήγησε τὸν τελευταῖο στὸ συμπέρασμα ὅτι πραγματικὰ σοφὸς εἶναι ὁποῖος συνειδητοποιεῖ τὴν προσωπικὴ του ἄγνοια. Ἡ συνειδητοποίηση ὅμως αὐτὴ προϋποθέτει τὴν αὐτογνωσία καὶ ταυτόχρονα τὴ θεμελιώνει πάνω σὲ ἰσχυρότερη βάση. Πρέπει νὰ γνωρίζῃ κανεὶς τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ ὁμολογήσῃ: ἃ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶσμαι εἶδέναι (Ἀπολ. 21 d). Μόνο ἔτσι ἀποβάλλει τὴν οἴηση τῆς δοκησιοσοφίας καὶ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ ἀσήμαντες γνώσεις μὲ ἀμφιλεγόμενο κύρος, ἀπὸ γνώσεις δηλαδὴ ξένες πρὸς τὰ πραγματικά, πρὸς τὰ ἠθικά του διαφέροντα. Ἐτσι ὅμως, χάρις στὴ βίωση τῆς ἀγνωσίας, ἀνοίγει διάπλατα ὁ δρόμος πρὸς τὴν αὐτογνωσία, τὴν ὁποία ἐπιτάσσει τὸ «γνῶθι σαυτόν». Ἡ συγχώνευση, ἐπομένως, τῶν δύο κειμένων δικαιώνεται πρωτίστως ἀπὸ τὴ βαθύτερη συνάφεια τοῦ περιεχομένου τους²¹.

4. Ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Πλουτάρχου.

4.1. Ἄς ἔρθωμε τώρα στὶς δύο τελευταῖες ὑποθέσεις καὶ ἄς ἐξετάσωμε ἂν τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ *Περὶ Φιλοσοφίας* διαλόγου τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι κείμενο γνήσιο ἢ ψευδεπίγραφο. Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐκδότες καὶ σχολιαστὲς τῶν ἀριστοτελικῶν διαλόγων (Trendelenburg, Rose, Taylor, Jaeger, Maier, Walzer), καθὼς καὶ ὁ Rolf Westmann, ποὺ μελέτησε εἰδικὰ τὶς πηγές

21. K. S. Katsimanis, *Messages delphiques et socratisme*, «Φιλοσοφία» 4 (1974), 155-167.

τῆς *Πρὸς Κωλώτην* συγγραφῆς τοῦ Πλουτάρχου²², συμφωνοῦν ὅτι τὸ ἀπόσπασμα πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὸν Ἀριστοτέλη. Ἐπὶ πλεον ἀποφαίνονται σχεδὸν ὁμόφωνα ὅτι τὸ ἔργο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ὁ *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογος. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Th. Deman, ποὺ ἰσχυρίζεται στὸ ἔργο του *Le témoignage d'Aristote sur Socrate* (1942)²³ πὼς ἡ γνησιότητα τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι ἀμφισβητούμενη. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ γνώμη του, ἐπικαλεῖται ἓνα χωρίο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πληροφορούμαστε πὼς οἱ Δελφοὶ ἔστρεψαν πρὸς τὴ φιλοσοφία ὄχι μόνο τὸ Σωκράτη ἀλλὰ καὶ τὸ Διογένη καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη [... ὁ τῷ Πυθίῳ πεισθεὶς (Διογένης) καὶ φιλοσοφήσας ὥσπερ Σωκράτης ὕστερον, ὡς Ἀριστοτέλης...]²⁴. Ἀπὸ ἓνα ἄλλο μάλιστα κείμενο τοῦ ἴδιου συγγραφέα μαθαίνομε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης, πρὶν γίνῃ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος, εἶχε διατελέσει μαθητὴς τοῦ Σωκράτη!²⁵ — Τὸ συμπέρασμα τοῦ Deman εἶναι τὸ ἑξῆς: ὅσο αὐξάνει ὁ κατάλογος ἐκείνων ποὺ ὀφείλουν στοὺς Δελφοὺς τὴ φιλοσοφικὴ τους ἔμπνευση καὶ ὅσο νέα στοιχεῖα ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὸν ἀρχικὸ θεματικὸ πυρῆνα ἐξ αἰτίας τῆς ἀφέλειας ὠρισμένων ὀψιμων δοξογράφων, τόσο περισσότερο μυθοποιεῖται τὸ ὅλο ζήτημα καί, ἐπομένως, μειώνονται οἱ πιθανότητες νὰ εἶναι γνήσιο τὸ κείμενο ποὺ ὁ Πλούταρχος ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη²⁶.

4.2. Αὐτὲς ὁμοῦ οἱ μυθικὲς ἀφηγήσεις ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Γάλλος συγγραφέας δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸ σύντομο ἀλλὰ νηφάλιο χωρίο τοῦ Πλουτάρχου, στὸ ὁποῖο δὲ βρίσκουμε τίποτα ποὺ νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ξέρομε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα γιὰ τὸ Σωκράτη²⁷. Ὁ Πλούταρχος ἐξ ἄλλου δὲν ἀναφέρεται στὸν Ἀριστοτέλη σὰν σὲ πρόσωπο μυθικὸ ἢ φανταστικὸ ἀλλὰ σὰν σὲ πρόσωπο ἱστορικὸ· καὶ ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ συνδέει τὴν ἀναφορά του στὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴ μνεῖα μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας συγγραμμάτων τοῦ τελευταίου: τὰ πλατωνικά. Ὑπάρχουν ἐπὶ πλεον ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται στὴν ἴδια νοηματικὴ ἐνότητα, γιατί κοινὸ ἀντικείμενό τους ἔχουν τὴ σχέση τῶν Δελφῶν μὲ τὴ φιλοσοφία, γενικώτερα. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ δεύτερο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σωκράτης πρέπει νὰ πῆγε κάποτε στοὺς Δελφοὺς²⁸ καὶ τὸ πρῶτο κάνει λόγο

22. Rolf Westmann, «Plutarch gegen Kolotes». *Seine Schrift «Adversus Colotem» als philosophiegeschichtliche Quelle*, «Acta philosophica Fennica» Fasc. VII, Helsinki, 1955, σσ. 282-283.

23. Ὁ.π., σ. 47.

24. V. Rose, ὁ.π. (1886), fr. 653.

25. Ὁ.π., fr. 652.

26. Th. Deman, ὁ.π.

27. Βλ. 2.1-4.

28. Διογ. Λαερτ. 2.5.23 (7) (= Ross, ὁ.π., *Περὶ Φιλοσοφίας*, 2).

για την επίδραση που δέχθηκε από το «γνώθι σαυτόν», το τρίτο αναφέρεται στην προέλευση του θεϊκού αυτού «γράμματος»²⁹. Ἡ συγγένεια ὅμως τοῦ περιεχομένου τους ἐπιβάλλει τὴν ἀποδοχὴ κοινῆς προέλευσης γιὰ ὅλα, στὴν περίπτωσιν ποὺ σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ ὑπῆρχε ρητὴ μνεία κάποιου ἐιδικότερου ἔργου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο αὐτὸ θὰ προερχόταν. Εἶναι λοιπὸν χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ τρίτο ἀπόσπασμα περιέχεται ἡ ἐνδεικτικὴ φράση: *καθάπερ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς περὶ φιλοσοφίας εἶζηκε*. Ἄν λάβωμε συνεπῶς ὑπ' ὄψιν μας πὼς ἡ ὑπαρξὴ τέτοιου ἔργου τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς³⁰, τότε καταλαβαίνομε γιὰτὶ κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Ἀριστοτέλη τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα καὶ μάλιστα νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλα στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο.

4.3. Γιὰ ποῖο λόγο ἄλλωστε ὁ Πλούταρχος θὰ ἀπέδιδε στὸν Ἀριστοτέλη μιὰ πλαστὴ μαρτυρία; Ἄν στὴ διάρκεια τῆς πολεμικῆς τοῦ πρὸς τὸν Κωλώτη χρειαζόταν τὴ βοήθεια ἑνὸς ὀνομαστοῦ συγγραφέα, δὲ θὰ ἦταν ἄραγε φρονιμώτερο νὰ καταφύγῃ στὴν ἀμεσώτερη καὶ στὴν ἐγκυρώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸ Σωκράτη, δηλαδὴ στὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα; Ἄς ξαναγυρίσωμε γιὰ λίγο στὸ *Φαῖδρον*³¹. Διαβάζοντας ὅσα λέει ἐκεῖ ὁ Σωκράτης γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὴν αὐτογνώσια, ἔχομε τὴν ἐντύπωση ὅτι δίνει προκαταβολικὰ μιὰ ἀποστοματικὴ ἀπάντησιν στὸν Κωλώτη. «Θεωρῶ τὴ γνώσιν τοῦ ἑαυτοῦ μου ὡς τὴν κύρια φιλοσοφικὴ μου ἐνασχόλησιν, μοιάζει νὰ λέῃ ὁ Σωκράτης. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς αὐτογνώσιας δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλο οὔτε ἄσκοπο ἀγώνισμα. Δὲν εἶναι ἄσκοπο, γιὰτὶ ἡ ψυχὴ καὶ ἡ ὅλη μας ὑπαρξὴ κρύβουν μυστικὰς πτυχὰς καὶ ἔχουν ἀδηλές προεκτάσεις, ποὺ δὲν ὑποψιάζονται κὰν οἱ ἀφιλοσόφητοι ὁπαδοὶ τῆς πνευματικῆς ραστώνης. Καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο, ἀφοῦ, παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα, μὲ τὴν ὁποία καιρὸ τώρα ἐπιδίδομαι σ' αὐτό, δὲν μπορῶ ἀκόμη νὰ ἰσχυρισθῶ πὼς γνωρίζω τὸν ἑαυτό μου, ὅπως μοῦ ζητεῖ νὰ κάνω τὸ δελφικὸ παράγγελμα».—Ἐνεργώντας ὡς αὐτόκλητος συνήγορος τοῦ Σωκράτη, θὰ μπορούσε ὁ Πλούταρχος νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ χωρίο τοῦ *Φαῖδρον* γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς πολεμικῆς του, ἀντλώντας ἀπὸ αὐτὸ ἓνα συντριπτικὸ ἐπιχείρημα. Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ μᾶς διαφεύγῃ ὅτι ἡ πηγὴ, στὴν ὁποία φαίνεται νὰ στηρίξῃ ὁ Κωλώτης τὶς εἰρωνεῖες του γιὰ τὸ Σωκράτη, ἦταν ἡ ἀκόλουθη ὁμολογία τοῦ φιλοσόφου στὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο τοῦ *Φαῖδρον*: *οὐ δύναμαί πω κατὰ τὸ Δελφικὸν γράμμα γινῶναι ἑμαντόν*. Ἐξαίρετη εὐκαιρία γιὰ τὸν Πλούταρχο νὰ κτυπήσῃ τὸν ἐπικούρειο φιλόσοφο μὲ τὰ ἴδια του τὰ ὅπλα καὶ μάλιστα νὰ τὸν καταγ-

29. W. D. Ross, ὁ.π., 3.

30. Σχετικὲς μαρτυρίες τοῦ Φιλοδήμου, τοῦ Πρίσκου, τοῦ Σιμπλικίου καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἔχουν καταχωρισθῇ στὴ συλλογὴ τοῦ Ross (ὁ.π., σ. 73).

31. 229e-230a.

γείλη ταυτόχρονα πὼς ἀπὸ ἀμάθεια ἢ κακοπιστία διαστρεβλώνει τὰ φιλοσοφικά κείμενα, δίνοντάς τους ἐρμηνεία διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη πὺν ἀναμφισβήτητα ἐπιδέχονται! Ἄν δὲν ἐπωφελήθηκε, αὐτὸ δὲ σημαίνει βέβαια ὅτι ἀγνοοῦσε τὰ πλατωνικά κείμενα ἢ ὅτι σκόπευε νὰ τὰ παραποιήσῃ γιὰ νὰ ἀποδώσῃ στὸν Ἀριστοτέλη μιὰ φανταστικὴ μαρτυρία. Εἶναι πολὺ λογικώτερο νὰ δεχθοῦμε πὼς εἶχε διαβάσει σὲ κάποιον ἔργο τοῦ Σταγίριτη—πιθανώτατα στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο—τὴν πληροφορία γιὰ τὸ Σωκράτη καὶ ὅτι σὲ μιὰ δεδομένη εὐκαιρία ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὴν προτιμήσῃ, γιὰτὶ ἔβρισκε πὼς ἀνταποκρινόταν πληρέστερα στὶς ἀνάγκες τῆς πολεμικῆς του.

5. Σὲ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο.

5.1. Τελειώνοντας πρέπει νὰ σταθοῦμε στὴν ἔκφραση *ἐν τοῖς πλατωνικοῖς* καὶ νὰ διερευνήσωμε τὴν πολὺπλευρὴ σημασιολογικὴ διαπλοκὴ τῆς μὲ τὶς ἐπιδράσεις πὺν ὁ Ἀριστοτέλης δέχθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

5.1.1. Θὰ μπορούσαμε ἄραγε νὰ ἰσχυρισθοῦμε, ἀκολουθώντας τὸν Jaeger, τὸν Walzer³² κ.ἄ., ὅτι τὸ *ἐν τοῖς πλατωνικοῖς* ὑποδηλώνει τοὺς διαλόγους τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ ἔργα τοῦ δηλαδὴ πὺν εἶναι πλατωνικά ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ μόνο; Μὲ ἄλλα λόγια: Θὰ ἦταν ὀρθὸ νὰ δεχθοῦμε πὼς ὁ Πλούταρχος ἔχει ἐδῶ ὑπ' ὄψιν τοῦ ὅχι τὰ ἔργα, στὰ ὅποια ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία ἀλλὰ τὰ ἔργα πὺν γράφτηκαν «κατὰ τὴν πλατωνικὴ μέθοδο», παρουσιάζοντας ἔτσι ἀναλογίες μὲ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους πὺν ἔχουν συντεθῇ «κατὰ τὴ σωκρατικὴ μέθοδο»; — Καὶ στὴν περίπτωσιν ὅμως πὺν θὰ ξεκινούσαμε ἀπὸ μιὰ τέτοια βάση, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ξεχνᾶμε πὼς οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, ὅπως ἔδειξε μὲ ἀρκετὴ πειστικότητα ἢ σύγχρονη ἔρευνα³³, εἶναι ἢ συγκριτικὰ περισσότερο ἔγκυρη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ σωκρατικὴ διδασκαλία. Ὅπωςδήποτε, τὰ «πλατωνικά» ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀποσπάσματος πὺν μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀντιπροσωπεύουν μιὰ συγγραφικὴ περίοδο στὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξιν τοῦ

32. W. Jaeger, ὁ.π., σ. 132: «Die einzartige Bezeichnung *ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς* muss, wie die Zitierweise *ἐν τοῖς Σωκρατικοῖς* die sokratischen Gespräche Platons bezeichnet, auf die Form, nicht auf den Inhalt gehen und Bedeuten: in den platonischen Dialogen des Aristoteles». Βλ. καὶ Walzer, ὁ.π., fr. 1 τοῦ *Περὶ Φιλοσοφίας*, σημ. 4: «Pertinet (*ἐνν.* ἢ ἔκφραση «*ἐν τοῖς πλατωνικοῖς*») ad formam, minime ad materiam dialogorum; cf. Platonem *ἐν τοῖς Σωκρατικοῖς*». Βλ. καὶ Rolf Westmann, ὁ.π., σ. 282.

33. W. de Magalhães-Vilhena, ὁ.π.

Σταγίριτη, κατά την οποία ή επίδραση της πλατωνικής φιλοσοφίας είναι ακόμη αισθητή.

5.1.2. Τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ τὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο, ἐγκαινιάζει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τῆ θεωρίας τῶν ἰδεῶν, ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας, δὲν ἐνισχύει ἄραγε τὴν ἄποψη πὼς ἡ ἔκφραση ἐν τοῖς πλατωνικοῖς ἀναφέρεται μόνο στὴ μορφή, χωρὶς νὰ ἐπεκτείνεται στὸ περιεχόμενο τῶν νεανικῶν ἔργων τοῦ Σταγίριτη³⁴; — Ὁχι, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως θὰ δείξουμε στὴ συνέχεια, αἰσθανόταν «πλατωνικός» ακόμη καὶ ὅταν ἡ κριτικὴ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν εἶχε ἤδη ἀρχίσει³⁵.

5.1.3. Μήπως πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, συμφωνώντας μὲ τὸν Bignone³⁶, ὅτι οἱ «πλατωνικοὶ διάλογοι» τοῦ Ἀριστοτέλους πρέπει νὰ ἦταν οἱ χαμένοι ἐκεῖνοι διάλογοι, στοὺς ὁποίους ὁ Πλάτων ἐμφανιζόταν ὡς συνομιλητής;—Υἱοθετώντας τὴν ἄποψη αὐτή, θὰ ὀδηγούσαμε τὶς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη τόσο μακριά, ὥστε νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ ὁ δεύτερος, ὅπως καὶ ὁ πρῶτος, μετέτρεψε τὸ διδάσκαλο του σὲ «*dramatis persona*». Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐλκυστικὴ ὑπόθεση πού, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε, δὲ στηρίζεται σὲ γραπτὲς μαρτυρίες.

5.1.4. Ἄν ἡ φράση ἐν τοῖς πλατωνικοῖς ἀναφέρεται ὄχι μόνο στὴ μορφή ἀλλὰ καὶ στὸ περιεχόμενο μιᾶς ομάδας ἀριστοτελικῶν διαλόγων, μήπως θὰ ἦταν φρονιμώτερο, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Heitz, νὰ ἀποδώσουμε τὸ ὑπ' ἀριθ. I ἀπόσπασμα στὸν *Περὶ ἀγαθοῦ* διάλογο τοῦ Ἀριστοτέλους³⁷;—Ὁχι, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιατί τότε αὐτὸ θὰ ἀποσυνδεόταν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία, ἐνῶ μιὰ ἀπλὴ ἀνάγνωση πείθει ὅτι ὅλα μαζί ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστη θεματικὴ ἐνότητα.

5.2. Τὸ συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ φράση ἐν τοῖς πλατωνικοῖς ὑποδηλώνει τὴ μορφή, χωρὶς ὅμως νὰ παραβλέπη καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν χαμένων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Διαβάζοντας τὴ φράση αὐτή, πρέπει νὰ ἐννοοῦμε περίπου τὰ ἑξῆς: «στὰ ἔργα πού ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε κατὰ τὴν πλατωνικὴ μέθοδο, δηλ. στοὺς διαλόγους του, πού ἔχουν λίγο πολὺ ἐκδηλῇ τὴν πλατωνικὴ ἐπίδραση καὶ στὸ περιεχόμενό τους». Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογος τοποθετεῖται στὴν ἴδια συγγραφικὴ περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὸ Α τῆς *Μεταφυσικῆς* του, τὸ ὁποῖο γράφτηκε

34. Στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο, πού θεωρήθηκε προγραμματικὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους (W. Jaeger, ὁ.π., σ. 124), ὁ Σταγίριτης ἀπορρίπτει τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν (Ross, ὁ.π., *Περὶ Φιλοσοφίας*, fr. 10-11).

35. Βλ. 5.2.

36. *L' Aristotele perduto*, 1936, II, σ. 528.

37. Aem. Heitz, ὁ.π., σ. 32, fr. 6 (26).

ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνος³⁸. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ἡ προσήλωση τοῦ μαθητῆ στοῦ δάσκαλο εἶναι ἀκόμη τόσο νωπή, ὥστε πίσω ἀπὸ τὸ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημμένως («δείκνυμεν», «οἰόμεθα» κτλ.) ὑπολανθάνει τὸ ὑποκείμενο : «ἡμεῖς, πλατωνικοί»³⁹.

6. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις.

6.1. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὴ περίπτωση κειμένου, ποῦ, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποπτο, δὲν προσφέρει ἀκλόνητες ἀποδείξεις, ἱκανὲς νὰ θεμελιώσουν τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ἀπόδοσή του σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἔργο. Ὅσα εὐνοϊκὰ ἐπιχειρήματα μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθῇ κανεὶς γι' αὐτές, ἄλλα τόσα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ θέσῃ καὶ τὶς δύο ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Ὅπως δὴποτε, παρὰ τὶς σοβαρές, πραγματικά, ἐπιφυλάξεις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ ἡ βραχύτητα τοῦ ἀποσπάσματος, ἡ εὐρύτητα τοῦ περιεχομένου του καὶ οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες μᾶς τὸ παρέδωσε ὁ Πλούταρχος, πιστεύομε ὅτι γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω δὲ θὰ ἦταν σφάλμα οὔτε ἡ ἀποδοχὴ τῆς γνησιότητάς του οὔτε ἡ ἔνταξή του στὸν *Περὶ Φιλοσοφίας* διάλογο τοῦ Ἀριστοτέλους.

LE «CONNAIS-TOI TOI-MÊME» ET L'ARISTOTE PLATONICIEN

Résumé.

Le premier fragment du dialogue aristotélicien *Περὶ Φιλοσοφίας*, dans l'édition de W. D. Ross. *Aristotelis fragmenta selecta*, est un cas typique de texte qui, sans être suspect, ne fournit pas une preuve irréfutable en faveur de son authenticité et de son attribution à telle oeuvre perdue du philosophe. Or, malgré les sérieuses réserves dues à la brièveté du fragment, au sujet vague dont il traite et aux conditions dans lesquelles il nous a été transmis par Plutarque, nous inclinons à adopter, après l'avoir méthodiquement examiné, les conclusions suivantes :

38. W. Jaeger, ὁ.π., σ. 124 καὶ 172 καὶ ἐξ. J. Tricot, *Aristote, La Métaphysique*, Introduction, notes et index, τόμος 1, Paris 1970, σ. XVIII.

39. Ἀντίθετα, στὸ βιβλίο Μ χρησιμοποιεῖ τρίτο πρόσωπο. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ προσώπου ὡδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ βιβλίο Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* προηγείται, χρονολογικά, τοῦ Μ. Βλ. J. Tricot, ὁ.π., 990 b 9 καὶ σημ.

1. Le fragment dont il s'agit serait le résultat d'une fusion de deux textes : le texte pp. 229e-230a du *Phèdre* et celui p. 24b de l'*Apologie* de Platon; en juxtaposant le premier fragment du *Περὶ Φιλοσοφίας* et le témoignage de l'*Apologie* concernant l'embarras de Socrate à la suite de l'oracle rendu à Chéréphon, l'on relève des ressemblances allant jusqu'au vocabulaire.

2. Nous serions porté à attribuer la fusion précitée à Aristote lui-même, en pensant qu'il aurait légèrement infléchi ses sources dans le sens de ses préoccupations doctrinales. Faire du «connais-toi toi-même» le message delphique par excellence qui, de surcroît, à décidé Socrate à s'occuper de philosophie morale, revient à rehausser impicement l'importance de l'âme par rapport au corps, du fait que la connaissance de soi ne vise que celle-là. Et l'on sait combien le jeune Aristote, un peu trop imbu de platonisme et pas encore sur sa propre voie, renchérit sur son maître dans des considérations de ce genre.

3. Nous ne saurions mettre en doute la validité du témoignage de Plutarque. D'une part, notre texte trouve parfaitement sa place parmi d'autres fragments lui faisant suite dans le même dialogue perdu d'Aristote, et qui forment avec lui une unité thématique centrée sur le rapport entre Delphes et la philosophie. D'autre part, le caractère sobre de la citation de Plutarque ne nous apprend rien qui contredise ce que Platon nous a transmis au sujet de Socrate. Enfin, il serait très difficile d'admettre que le texte dont il s'agit fût inventé de toutes pièces par Plutarque lui-même pour la commodité de sa polémique contre Colotes. S'il avait l'intention d'invoquer l'autorité d'un auteur célèbre pour montrer à quel point Socrate était instruit en matière de connaissance de soi, nous voyons mal pourquoi il n'aurait pas recouru aux dialogues de Platon lui-même.

4. Après avoir passé en revue les diverses interprétations proposées au sujet de l'expression *ἐν τοῖς πλατωνικοῖς*, nous essayons de montrer que Plutarque, en s'en servant, aurait dans l'esprit les dialogues d'Aristote, à savoir les oeuvres écrites dans le genre platonicien et dont le contenu se rapproche de la doctrine du maître.

Le présent article et celui de la "Philosophia" 4 (1974), sont le fruit d'une communication que nous avons faite en deux séances, le 7 et le 14 mai 1971, au «Centre des Recherches sur la Pensée Antique» (Paris-Sorbonne).

Athènes

Kyriakos S. Katsimanis